

V Xornada Uiversitaria Galega
en Xénero

TRANSFOR- MANDO DENDE A UNIVER- SIDADE

Vigo, 7 de xullo 2017

Edición a cargo de
Anabel González Penín, Eva Aguayo Lorenzo, Ana Jesús López Díaz

2017

Universidade de Vigo
Universidade de Santiago de Compostela
Universidade da Coruña

TRANSFORMANDO DENDE A UNIVERSIDADE

INVESTIGANDO AS MARXES E EXPRESIÓNS DE LIBERDADE FEMININA NA IDADE MEDIA: VOCES E ACTUACIÓNS DE MULLERES ANTE OS «MALOS CASAMENTOS»¹

García-Fernández, Miguel
Departamento de Historia
Universidade de Santiago de Compostela
miguelgarciafernandez88@gmail.com

RESUMO

O obxectivo último da presente comunicación é reivindicar o estudo das marxes de liberdade que se lles ofreceron ou que foron creadas polas mulleres na Idade Media, mediante a recuperación e análise daquelas actuacións que levaron a cabo no seo da sociedade medieval. Para iso, tras sinalar algunhas das principais liñas de traballo desenvolvidas polos “estudios das mulleres” dentro do medievalismo, onde se evidencia a notable participación feminina nas dinámicas sociais, económicas, políticas e culturais do período medieval, tratarase de exemplificar a liña de traballo proposta a través do caso galego e, máis concretamente, recuperando algunhas respostas e actitudes femininas ante os “malos casamentos”, é dicir, aqueles matrimonios que por moi diversos motivos –entre eles os que deron lugar a malos tratos contra as mulleres–, resultaron negativos para elas. Acaso apostaron as mulleres simplemente pola resignación como insistían os discursos masculinos que deberían facer? Ou contamos con evidencias de contestación feminina ante esa realidade?

PALABRAS CLAVE

Mulleres, medievalismo, marxes de liberdade, Idade Media, Galicia.

¹ Este traballo realizouse no marco do proxecto de investigación «Voces de mujeres en la Edad Media: realidad y ficción (siglos XII-XIV)» (FFI2014-55628-P), cuxa investigadora principal é a Dra. Esther Corral Díaz.

INTRODUCCIÓN

Ao longo das últimas décadas foron máis que notables os avances realizados respecto á incorporación das problemáticas de xénero e dos estudos sobre as mulleres nas investigacións sobre a Idade Media. Isto permitiu que a día de hoxe contemos cun amplo número de rexistros bibliográficos sobre o tema, entre os que cabe destacar a existencia dalgúñas obras de síntese, que, a estas alturas, xa nos permiten ter unha idea xeral sobre o papel e o protagonismo feminino ao longo dos séculos medievais². Porén, este panorama esperanzador, presenta dúas debilidades importantes: a falta de integración das investigacións realizadas na docencia –tanto universitaria como nas etapas previas–³, e, por outra banda, a ausencia en moitas ocasións de proxectos de investigación sobre as mulleres e o xénero de certa entidade, interdisciplinares e que vaian máis alá de procurar publicacións puntuais no marco dunha suposta “moda historiográfica” que, en realidade, precisa seguir consolidándose como liña de investigación *per se*⁴, pero tamén integrarse en estudos xerais non centrados exclusivamente nas problemáticas de xénero.

Dentro da investigación, a historia das mulleres tamén precisa seguir avanzando cara novos retos que transcendan a simple recuperación de figuras femininas, coas que reescribir a historia, para avanzar cara enfoques analíticos que expliquen en que medida ser muller condicionaba ou determinaba a experiencia histórica da persoa no seo da sociedade medieval. Ao mesmo tempo, máis alá de estudar os condicionantes de xénero –o que ás veces se fai sen atender á notable distancia que existía entre a realidade social e o imaxinario colectivo ou os discursos androcéntricos dunha elite letrada–, coido aínda máis necesario avanzar na recuperación da historia vivida, unha verdadeira historia social das mulleres que atenda á diversidade de situacións nas que desenvolveron a súa vida cotiá. Só desa forma penso que é posible transcender o conxunto de xeneralizacións e imaxes comúns que existen sobre as

² Non é o meu obxectivo realizar un estado da cuestión polo que simplemente mencionarei, a modo de exemplo, algúns traballos xa clásicos como o xenérico de Labarge, 1988 ou, para a Península Ibérica, Dillard, 1993. Véxanse tamén os volumes de carácter enciclopédico, Schaus, 2006 ou Bennett e Mazo Karras, 2013; e sobre a Cataluña medieval, Vinyoles, 2005; sobre as mulleres de Euskal Herria, Iziz e Iziz, 2016; e para o caso galego, Pallares Méndez, 2011. Como balance bibliográfico sobre as relacións das mulleres coa cultura nas literaturas hispánicas, Mérida Jiménez, 2011.

³ É unha realidade que resulta evidente tanto nos programas docentes como nos propios libros de texto, nos que, de aparecer referencias ás mulleres medievais, moitas veces son mencións puntuais, anecdóticas ou, como moito, informando sobre a existencia dunha muller destacada pero “excepcional”. Isto supón que o coñecemento sobre as mulleres medievais chega maioritariamente ao alumnado –cando chega– só polo esforzo e vontade do profesorado, é dicir, como resultado dunha inqueranza persoal.

⁴ É o que me animou a realizar a miña tese de doutoramento, actualmente na súa fase final, sobre *La posición de las mujeres en la sociedad medieval. Un análisis de la práctica testamentaria en la Galicia de los siglos XII al XV*, baixo a dirección do Prof. Dr. D. Ermelindo Portela Silva.

mulleres medievais tanto entre os membros da comunidade científica non especializados no tema, como entre a xente que se sitúa á marxe do mundo da investigación, incluíndo ao profesorado dos distintos niveis educativos.

O meu obxectivo, por tanto, é reivindicar o estudo das marxes e expresións de liberdade femininas na Idade Media mediante a recuperación de voces e testemuños documentais centrados nas mulleres medievais galegas, seguindo as liñas actuais da historiografía medieval sobre o tema e, sobre todo, poñendo de manifesto as inmensas posibilidades que se derivan dunha lectura atenta e sistemática dos documentos notariais da Galicia medieval. Neste caso, e a modo de exemplo, tratarei de mostrar algunhas expresións e voces de contestación e de liberdade feminina ante casos de “malos casamentos”, pois non parece que todas as mulleres apostasen pola resignación ante eles, como se lles insistía que debían facer en moitos discursos androcéntricos e masculinos do momento.

(RE)LECTURAS E EXHUMACIÓN DOCUMENTAL COMO LIÑAS PARA O AVANCE DA HISTORIA DAS MULLERES (MEDIEVAIS)

A obrigada brevidade deste traballo apenas permite ofrecer unha abordaxe que non podemos senón considerar como “contributiva”, é dicir, limitarémonos a sinalar unha senda a percorrer a partir das nosas inquedanzas concretas sobre a historia das mulleres medievais. Só a partir da posta en valor do realizado até o momento e da exhumación de novos testemuños documentais –estean ou non editados, pero desde logo moitos deles aínda á marxe dunha análise ou reinterpretación desde a perspectiva de xénero– será posible avanzar verdadeiramente no estudo da historia das mulleres. Precisamente, certo esgotamento ou ralentización que se aprecia actualmente na historia das mulleres pode derivar non só do máis que evidente reaccionismo patriarcal na Academia, senón tamén da falta de estudos de investigación básica que procedan a exhumar novos documentos históricos ou reler aqueles outros que foron dados a coñecer en investigacións que, na súa orixe, estiveron á marxe de calquera interese específico sobre as mulleres. Iso deu pe nos últimos tempos a unha importante proliferación de traballos que moitas veces xiran sobre os mesmos temas, textos ou personaxes femininas, mentres se despreza o potencial do “contributivo” e do labor heurístico como base para os posteriores traballos analíticos. Trátase, por tanto, de reivindicar o xa feito na bibliografía das últimas décadas, pero, a partir de aí, animar a unha relectura de documentos xa coñecidos pero non integrados nos estudos de xénero e sumar a iso a recuperación de moitos outros que aínda están na escuridade dos arquivos por non ter interesado para responder aos interrogantes formulados polos investigadores e investigadoras precedentes.

En todo caso, é a necesidade de responder a un novo interrogante e introducilo nos estudos históricos, tanto de xénero como xerais, o que aquí se presenta como motor para animar ese proceder de (re)lectura e exhumación documental: até que punto as mulleres conseguiron coas súas voces e actuacións facer uso das marxes de liberdade que lles permitía a sociedade medieval? E máis especificamente, é posible seguir sostendo a imaxe aínda maioritaria das mulleres medievais casadas como mulleres sometidas á tiranía do marido, sen capacidade de actuación e tendo que aceptar a toda costa os “malos casamentos”? Tanto a bibliografía recente, como os testemuños documentais consultados apuntan cara outra realidade para a Idade Media, na cal a existencia dos condicionantes de xénero –o cal resulta máis que evidente–, non supón que a realidade social se reduza a eles. Por iso, tamén se defende que a incorporación da perspectiva de xénero debe realizarse para enriquecer a historia social pero non como sinónimo dunha “historia social das mulleres” que, tal e como se pon de manifesto neste breve traballo, é moito máis rica do que fan pensar os prexuízos de xénero relativos ás mulleres. Máis alá do silencio, da clausura no fogar ou nunha institución monástica, e do sometemento absoluto aos varóns, resulta evidente que a experiencia histórica feminina foi máis ampla na Idade Media do que os propios prexuízos de xénero aínda vixentes no mundo investigador dan a entender coa omisión ou a ausencia de relecturas desde a perspectiva dos estudos sobre as mulleres.

MARXES E EXPRESIÓNS DE LIBERDADE E PARTICIPACIÓN FEMININA NA SOCIEDADE MEDIEVAL: ALGUNHAS LIÑAS DE TRABA- LLO ACTUAIS FRONTE OS TÓPICOS SOBRE O XÉNERO FEMENINO NA IDADE MEDIA

Os estudos sobre as mulleres na Idade Media mostran, ante todo, a pluralidade da experiencia histórica feminina. É certo que, polo feito de ser mulleres, tiveron que afrontar importantes condicionantes de xénero. De feito, a Igrexa, o dereito e incluso os discursos culturais –tanto literarios como iconográficos– insistiron moito na maldade feminina e na súa debilidade, o que as convertía en figuras perigosas e, á vez, en persoas necesitadas de protección. Así, moitas imaxes e representacións de mulleres oscilan entre o rexeitamento á feminidade e o paternalismo. A misoxinia, por tanto, é unha realidade triunfante no discurso. Pero tamén na realidade social. Ao fin e ao cabo, non podemos esquecer que na Idade Media estaba presente a vinculación dos homes cos espazos públicos e a das mulleres co ámbito doméstico. Tamén resulta evidente que, dentro do fogar, existía unha clara xerarquía que situaba aos homes como cabezas da familia e, consecuentemente, ás mulleres e aos fillos nunha posición secundaria. De todos modos, coido que fronte a estas normas

xerais, defendidas en gran medida polo dereito, pois “*de mejor condición es el varón que la mujer*” –din as *Partidas* (IV, 23, 2) de Afonso X–, e máis alá dos reiterativos discursos misóxinos existentes, é importante destacar outra realidade: as marxes de liberdade femininas recoñecidas e practicadas polas mulleres no seo da sociedade medieval.

Ás veces, en base ao paternalismo, pero tamén apostando por unha clara defensa dos dereitos das mulleres, as fontes –entre elas as xurídicas (Gámez Montalvo, 1998; Arauz Mercado, 2007)– permiten observar certas marxes de liberdade e portas abertas para a reivindicación das mulleres. É o caso do que acontece respecto aos dereitos que tiñan para acceder á conformación, xestión e transmisión dun patrimonio persoal. Neste sentido, tanto a norma como a práctica social evidencian a condición de moitas mulleres como propietarias e xestoras de propiedades, ben soas, ben en compañía de outras persoas –tanto de homes como de mulleres–. De aí deriva a ampla participación feminina na documentación notarial medieval, fose estando presentes ou ben contando con procuradores, pero, dun modo ou outro, participando activamente en negocios xurídicos de todo tipo, moi especialmente de natureza patrimonial (García-Fernández, 2015: 29, onde se documenta un mínimo de participación feminina no 53 % das escrituras examinadas). Todo isto é especialmente evidente no caso da nobreza, onde moitas mulleres conseguiron conformar ao seu redor importantes patrimonios ou xestionar, no papel de titoras dos herdeiros das casas nobres, os patrimonios familiares (García-Fernández, 2011; Barco Cebrián, 2014). Tamén é importante subliñar o papel activo de moitas mulleres en actividades laborais diversas que contribuíron a incrementar non só os seus bens senón que tamén evidencian un notable grao de participación das mulleres nas actividades económicas, tanto rurais como urbanas (Earenfight, 2010; Solórzano Telechea *et alii*, 2013).

Respecto ao exercicio do poder, as marxes de actuación feminina foron notables, especialmente se temos en conta que algunhas chegaron a ser raíñas por dereito propio, caso de dona Urraca de León e Castela (Pallares e Portela, 2006), ou que en torno ás raíñas consortes e ás mulleres da Corte naceron importantes redes de poder formal e informal (Pelaz Flores e Val Valdivieso, 2015; García-Fernández e Cernadas Martínez, 2015). Isto mesmo pode ser aplicable a moitas mulleres da nobreza (Guerrero Navarrete, 2016) e incluso a moitas mulleres que, pola súa propia vontade ou por desexos doutros, ingresaron en relixión; o que lles permitiu, sobre todo no caso de abadesas e prioresas, exercer de cabezas reitoras de institucións monásticas que non deixaban de ser institucións señoriais, cunha importante proxección social e económica (Rodríguez Núñez, 1993; García de Cortázar e Teja, 2017).

Por outra parte, fronte á imaxe das mulleres medievais como mulleres encerradas no seu fogar ou á marxe das redes de creación e promoción cultural, diversos estudos mostran que, aínda que non fora unha realidade xeneralizable ao conxunto social, moitas mulleres emprenderon os camiños da peregrinación (González Paz, 2015) e participaron activamente na cultura letrada e como “facedoras” da arte medieval (Martin, 2012). Neste último aspecto, cómpre reivindicar unha vez máis a aparición de mulleres que non só destacaron polo seu nivel cultural –sendo lectoras, creadoras ou promotoras de obras artísticas e literarias–, senón que cos seus escritos –pois tamén elas escribiron (Classen, 2016)– foron voz e eco de moitas experiencias e reivindicacións femininas do momento. É o que sucede, por exemplo, con Christine de Pizan (2004).

Finalmente, tamén é certo que na Idade Media moitas mulleres sufriron diversos tipos de violencia nos distintos marcos de sociabilidade nos que se integraron –desde a familia até a veciñanza– e en circunstancias que se deron tanto na cotidianidade do fogar como no marco de situacións de conflitividade social e política (Arias Bautista, 2007). De todos modos, a documentación que recolle a violencia contra as mulleres, moitas veces tamén serve para evidenciar formas de resposta e denuncia contra esas violencias (Álvarez Bezos, 2015). É unha das liñas de traballo promovidas por M.ª Carmen Pallares Méndez (1995; 2010) e pola que eu mesmo considero que debemos avanzar como forma de constatar a existencia de respostas das mulleres contra as normas imperantes e tamén contra as agresións físicas, verbais e tamén “psicolóxicas” que sufriron no seo das sociedades do pasado (García-Fernández, 2012).

Vistas de forma rápida algunhas das amplas posibilidades de estudo sobre a participación e marxes de actuación das mulleres na sociedade medieval, tratarei de avanzar polo último dos camiños sinalados, interrogándome polas actitudes femininas ante situacións matrimoniais que podemos denominar como «malos casamentos».

VOCES E ACTUACIÓNS FEMENINAS ANTE OS «MALOS CASAMENTOS» NA GALICIA MEDIEVAL: ALGUNHAS CONTRIBUCIÓN DOCUMENTAIS

É ben sabido que na sociedade medieval –e non exclusivamente nese período– moitas mulleres –e tamén homes– accederon ao matrimonio á marxe das súas vontades e preferencias. Os intereses familiares, políticos e patrimoniais xogaron na contra dos desexos individuais. De todos modos, até que punto podemos xeneralizar as actitudes de aceptación absoluta ante estas situacións? Non houbo actitudes de resistencia e marxes de liberdade persoal fronte aos matrimonios impostos e, sobre todo, fronte aos casamentos que se converteron en fonte de infelicidade? Neste sentido, está claro

que os homes contaron con máis posibilidades de actuación. A súa proxección cara os espazos públicos ou a liberdade persoal coa que dispuñan para establecer outro tipo de relacións afectivo-sexuais sen que a sociedade os condenase á marxinação e a unha sucesiva choiva de críticas son diferenzas fundamentais respecto á situación das mulleres. Porén, é posible documentar actitudes de “rebeldía” ou de contestación feminina ante os “malos matrimonios”? Contra os matrimonios impostos e contra os que supuxeron para elas situacións de tensión e até de violencia? Así o documentou, por exemplo, M.ª Carmen Pallares Méndez (1995: 74-78) no caso de Elvira Rodríguez, muller do mercador ourensán Xoán Afonso de Tenorio. En 1465, Xoán compareceu ante a autoridade pública co compromiso de *“a non matar nin ferira con espada nin puñal (...) nin con paoo peligroso, ni lle dará vida penada”*, pero facíao despois de que a apuñalara e ela fuxira para refuxiarse na casa do rexedor e xuíz ourensán, Pero López da Barreira. Tamén en Ourense, en 1434, é posible documentar a separación de mutuo acordo entre Estevo Calvo e a súa muller Inés de Bobadilla despois de que *“ontre elles ha tal discordia e desaviinça e ynimistança asy de matrimonio e copula carnal que hun errou contra o outro e ho outro contra ho outro et de adulterio que anbos a dous feseron et se erraron”* (Pallares Méndez, 1995: 78). Estes casos ourensáns non son únicos. O corpus documental galego mostra outros exemplos de denuncias de malos tratos e de separacións conxugais. Así, en 1487, os Reis Católicos pediron ao conde de Ribadavia, don Bernardino Pérez Sarmiento, que respondese ante a acusación de malos tratos presentada ante os monarcas pola súa muller, dona María Pimentel de Castro⁵. Non sabemos o que sucedeu ante esta denuncia, só que dona María refixo a súa vida con outro home, tal e como consta no seu testamento de 1519, cando o Conde aínda vivía (García-Fernández, 2012: 58-63). No referido ás separacións de mutuo acordo, consta outra en Rianxo no ano 1457, cando compareceron o pedreiro Fernando Miguélez e a súa muller Dominga declarando a súa vontade de separarse tras unha vida conxugal non pracenteira⁶ (Tato Plaza, 1999: doc. 84).

⁵ *“la condesa doña Maria Pimentel nos fiso relación (...) diciendo que vos diziendovos onbre soltero de todo vinculo de matrimonio, libre vos desposastes con ella, segund manda la Santa Madre Yglesia, e estovistes juntos muchos años en el dicho matrimonio, faziendo vida maridable e procreastes çiertas fijas. E dis que de poco tiempo aca, allende de la [aver] maltratado e (...) siendo vuestra muger la tovistes detenida en una vuestra fortaleza e la apremiastes a que constituyese un procurador que para que entre vos e ella se tratase pleito ante los provisosores de Palençia sobre el divorçio de dicho matrimonio diciendo que vos antes que con ella casades, herades desposado por palabras de presente con doña Theresa de Stuñiga, fija de Juan de Stuñiga, vizconde que fue de Monterrey. E dys que desta manera se siguió el dicho pleito fasta que los dichos provisosores dieron entre vos e ella setencia de divorçio”* (AHN, Osuna, carp. 417, n.º 100)

⁶ *“por quanto el nõ era cõtento da vjda que fasça cõ Dominga, súa moller, e por nõ cabsar mal de hũu ou de outro, que se quería apartar e quitar dela e se quitaua e apartaua dela e la daua por libre e quita para que de oje en deante fose de sy e de seu corpor e fasenda todo quanto quisese e súa võtade fose”*. De todos modos, non parece tratarse dunha decisión unilateral masculina, se temos en conta a conformidade

Outra forma de resistencia aos “malos matrimonios” ten que ver co rexeitamento expreso a determinadas alianzas matrimoniais pactadas na infancia das mulleres e que, por motivos que non sempre coñecemos, elas mesmas declaraban non consentir. É o que lle sucedeu a dona Maior de Ulloa respecto ao matrimonio pactado polos seus pais con Xoán de Zúñiga sendo ela menor de idade (García-Fernández, 2010: pp. 51-57), en torno ao cal se pronuncia expresamente para rexeitalo⁷.

É posible referir outras manifestacións de resistencia e actuacións femininas a prol da súa liberdade á marxe das ataduras de matrimonios cos que non concordan ou que as fan infelices. Unha é o adulterio. Sen dúbida, estas relacións afectivo-sexuais á marxe do matrimonio evidencian un descontento ou insatisfacción conxugal que, a diferenza do que sucedía cos homes, para as mulleres supuña un paso máis transcendente polas repercusións que podían derivarse deste acto: desde a perda do patrimonio até a posibilidade de que os maridos as matasen (García Herrero, 2008). De todos modos, algúns casos, como o de Teresa de Montes en 1434, evidencian outras solucións posibles como era o outorgamento de cartas de perdón; iso si, de homes a mulleres, pero non entendéndose necesarias no caso inverso⁸.

Outra opción, ante a falta de marxes legais para a liberdade feminina ante os “malos casamentos”, era directamente a fuxida. Esta solución documéntase, por exemplo, no caso dona Sancha de Lobeira, que, no preito de divorcio co seu marido García Sarmiento despois de 15 anos de matrimonio –o cal, porén, fora promovido por el–, dona Sancha chega a declarar que *“la quería su marido matar”*, polo que, chegado o momento, ela deixara *“la casa de Canedo donde vivía con él y se fue a Pontevedra donde vivio mui honradamente”* (RAH, M-59, ff. 23v.25r.). De todos modos, son

.....
feminina ao afirmar ela *“que lle prasía e que así mjsmo lo soltaua ao dito Ferrnand Mjgelles e se quitaua del para que fosū libres e quitos hūu do outro e o outro do outro”*, prometendo ambas partes *“nō acusar hūu a outro so pena de çent florīs d’ouro para a parte acusada”*.

⁷ *“Juan de Stuniga (...) desía aver con ela casado por palabras de presente, o qualela desía non aver pasado así nen Deus o quisese; e posto que asy ouvise siido, o que non confesava (...) que ao dito tempo e a non era de ydade más que de nove ou des anos pouquo mais ou menostempo, e que ela antes e despoys que chegou a idade de dose anos que en eles expresava o contradesera o dito matrimonio et casamento, et non consentira en él, non consentía aynda agora, antes expresamente o contradesía e non lle prouvera nen prasía del, (...) e que o casamente ou matrimonio contrahydo antes que a muller ouvise e aja dose anos e o home outros quatorse anos compridos, que segundo dereito son ligitimos anos para casar, non val de dereito nen ten fermesa alguna”*.

⁸ Pedro de Montes outorgou unha carta pola que perdoou á súa muller Teresa *“todo erro et mal et daño et interese que eu resçebese et ouvese por rason do dito absentamiento (...) et eso mesmo todo pecado de adulterio que vos fezesedes”*, desde o momento do seu casamento até o día do outorgamento do documento e, incluso, o que cometese, *“o que Deus non queira, desde oje que esta carta he feita ata o primeiro dia do mes de abril primeiro que ven”* (Armas Castro, 1992: doc. 25).

máis expresivos varios exemplos tudenses (Vila Botanes: p. 201): en 1474 Gonzalo de Peregal comparece para amancebarse cunha muller, declarando que estaba “*soo sem muller por quanto sua moller se le fora*”; meses máis tarde, figura na documentación que “*Margarida Gonçales non quere estar con seu marido en Entença, ela esta en Gondomil*”; un ano despois, en 1475, relátase o caso de Constanza Martíz “*moradora en Varcea de Mera que Lourenço da Ermida, morador enna freguesia de San Martin de Verdosido, avera des annos que casou con ella, menor de sete annos ou oito, casou por forza, quando feso a voda eu le dixen que non fecese a voda, tomoua e levoua para sua cassa e nunca conmigo consumou a copula carnal, fugiu da casa logo incontinente, tornaronna e fugiu outra ves*”.

É posible que o suicidio chegara a presentarse como unha alternativa extrema para algunhas mulleres. De todos modos, pouco é o que se pode afirmar por esta liña de traballo. Tal vez o caso de dona Aldonza de Acevedo de finais do s. XV, que se aforcou en Compostela, poida estar relacionado cun matrimonio infeliz con Lope Sánchez de Moscoso e co contexto de tensións entre a súa familia de orixe –os Fonseca– e a política –os Moscoso– (Galbán, 2015: 21-22).

Por último, sinalar que tamén nos “casamentos con Deus”, é dicir, nos casos de profesión relixiosa, hai constancia de amplas marxes de liberdade feminina que, se ben ao final da Idade Media foron valoradas como evidencias da libertinaxe das relixiosas polos promotores da Reforma monástica, coido que non deixan de ser expresión clara de que, ao longo da Idade Media, as monxas e, especialmente, as abadesas, gozaron de amplas cotas de poder e incluso de opcións para o desenvolvemento dunha vida social e afectivo-sexual plena e incluso aceptada –pode que non polas autoridades, pero si pola sociedade medieval– (García-Fernández, 2016).

CONCLUSIÓNS

En definitiva, a partir dos casos sinalados e dos estudos referidos cómpre advertir que xa na Idade Media tiveron lugar procesos de toma de conciencia feminina e que as mulleres tamén actuaron no seo da sociedade facendo escoitar a súa voz e tomando decisións que, a priori, poderían ser consideradas contrarias ao modelo de femiñidade que se difundía de forma maioritaria no imaxinario social. Fronte ao silencio, a subordinación, a castidade, a obediencia ou a aceptación do que os homes e, especialmente, os maridos decidían por elas, así como fronte aos abusos, moitas mulleres medievais aproveitaron as marxes de liberdade que a sociedade lles ofrecía –caso das denuncias– ou puxeron en marcha modos de vida marcados pola toma de decisións persoais –caso dos abandonos conxugais, do rexeitamento de determinadas alianzas

matrimoniais ou da práctica dunha sexualidade propia á marxe do casamento— para romper as cadeas que lles impuñan as normas sociais, marcadamente androcéntricas e patriarcais. Dese modo, aínda que moitas veces o fixesen a costa de situarse nas marxes, todas estas mulleres medievais son expresión clara da pluralidade coa que debe ser analizada a experiencia histórica feminina, que é preciso recuperar mediante a investigación histórica a partir de liñas como as referidas na primeira parte deste traballo, pois só así será posible comprender os logros conseguidos e os retos por conseguir en materia de xénero nas sociedades do presente.

BIBLIOGRAFÍA

Álvarez Bezos, Sabina (2015): *Violencia contra las mujeres en la Castilla del final de la Edad Media*, Valladolid, Universidad de Valladolid.

Arias Bautista, María Teresa (2007): *Violencias y mujeres en la Edad Media castellana*, Madrid, Asociación Cultura Castellum.

Arauz Mercado, Diana (2007): *La protección jurídica de la mujer en Castilla y León (siglos XII-XIV)*, [Valladolid], Junta de Castilla y León.

Armas Castro, José (1992): *Pontevedra en los siglos XII a XV. Configuración y desarrollo de una villa marinera en la Galicia medieval*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza.

Barco Cebrián, Lorena (2014): *Mujer, poder y linaje en la Baja Edad Media. Una biografía de Leonor Pimentel*, Madrid, La Ergástula.

Bennett, Judith e Mazo Karras, Ruth (eds.) (2013): *The Oxford handbook of women and gender in Medieval Europe*, Oxford, Oxford University Press.

Classen, Albrecht (2016): *Reading medieval European women writers. Strong literary witnesses from the past*, Franckfurt am Mail, New York, Peter Lang.

Dillard, Heath (1993): *La mujer en la Reconquista*, Madrid, Nerea (1ª ed. en inglés, 1984).

Earenfight, Theresa (ed.) (2010): *Women and wealth in Late Medieval Europe*, New York, MacMillan.

Galbán Malagón, Carlos J. (2015): "Relaciones de poder y memoria de un linaje. La intervención de la Casa de Moscoso en la Compostela de los siglos XIV-XVI", *Madrygal*, 18, pp. 13-31.

Gámez Moltalvo, María Francisca (1998): *Régimen jurídico de la mujer en la familia castellana medieval*, Granada, Editorial Comares.

García de Cortázar, José Ángel y Teja, Ramón (coords.) (2017): *Mujeres en silencio: el monacato femenino en la España medieval*, Aguilar de Campó, Fundación Santa María la Real.

García-Fernández, Miguel (2010): “Las Sarmiento: mujeres con poder al final de la Edad Media”, en Val Valdivieso, M.ª Isabel e Segura Graño, Cristina (coords.), *La participación de las mujeres en lo político: mediación, representación y toma de decisiones*, Madrid, Almudayna, pp. 135-154.

García-Fernández, Miguel (2012): “Mujeres luchando por sí mismas. Tres ejemplos para el estudio de la toma de conciencia femenina en la Galicia bajomedieval”, *Historia I+D. Revista de Estudios Históricos*, 1, pp. 33-70.

García-Fernández, Miguel (2015): “Patrimonio, memoria y religiosidad medievales más allá de la Edad Media. Las mujeres en el Tumbo Viejo Becerro de los dominicos de Pontevedra (Galicia)”, *Territorio, sociedad y poder*, 10, pp. 17-38.

García-Fernández, Miguel (2016): “¿Libertinaje o libertad?. Rompiendo la(s) Regla(s) en los monasterios de monjas benedictinas de la Galicia bajomedieval”, en García Iglesias, José Manuel (dir.), *Universos en orden*, Santiago de Compostela, Alvarellos, vol. 1, pp. 121-152.

García-Fernández, Miguel e Cernadas Martínez, Silvia (coords.) (2015): «*Reginae Iberiae*». El poder regio femenino en los reinos medievales ibéricos, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.

García Herrero, María del Carmen (2008): “La marital corrección: un tipo de violencia aceptado en la Baja Edad Media”, *Clío & Crimen*, 5, pp. 39-71.

González Paz, Carlos Andrés (ed.) (2015): *Women and pilgrimage in medieval Galicia*, Burlington, Ashgate.

Guerrero Navarrete, Yolanda (2016): “Testamentos de mujeres: una fuente para el análisis de las estrategias familiares y de las redes de poder formal e informal de la nobleza castellana”, *Studia Historica. Historia medieval*, 34, pp. 89-118.

Iziz, Rosa e Iziz, Ana (2016): *Historia de las mujeres en Euskal Herria. Prehistoria, romanización y Reino de Navarra*, Tafalla, Txalaparta.

- Labarge, Margaret Wade (1988): *La mujer en la Edad Media*, Madrid, Nerea.
- Martin, Therese (ed.) (2012): *Reassessing the roles of women as «makers» of medieval art and architecture*, Leiden, Brill, 2 vols.
- Mérida Jiménez, Rafael M. (2011): *Mujer y cultura literaria en las letras ibéricas medievales y del Renacimiento temprano*, Kassel, Reichenberger.
- Pallares Méndez, María del Carmen (1995): "Conciencia y resistencia: la denuncia de la agresión masculina en la Galicia del siglo XV", *Arenal*, 2, 1, pp. 67-79.
- Pallares Méndez, María del Carmen (2010): "Conciencia y resistencia: la denuncia de la agresión masculina en la Edad Media", en Rald Philipp, Rita M.^a (ed.), *Investigaciones actuales de las mujeres y del género*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 177-198.
- Pallares Méndez, [María del] Carmen (2011): *Historia das mulleres en Galicia. Idade Media*, Xunta de Galicia, NigraTrea, Santiago de Compostela.
- Pallares, María del Carmen e Portela, Ermelindo (2006): *La reina Urraca*, Donostia, Nerea.
- Pelaz Flores, Diana e Val Valdivieso, María Isabel (2015): "La Historia de las Mujeres en el siglo XXI a través del estudio de la Reginalidad medieval", *Revista de historiografía*, 22, pp. 101-127.
- Pizan, Christine de (2004): *A cidade das mulleres*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, Xunta de Galicia.
- Rodríguez Núñez, Clara Cristela (1993): *Los conventos femeninos en Galicia. El papel de la mujer en la sociedad medieval*, Lugo, Diputación Provincial de Lugo.
- Schaus, Margaret (ed.) (2006): *Women and gender in medieval Europe. An encyclopedia*, New York, Routledge.
- Solórzano Telechea, José Ángel et alii (2013): *Ser mujer en la ciudad medieval europea*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos.
- Tato Plaza, Fernando R. (1999): *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- Vinyoles, Teresa (2005): *Història de les dones a la Catalunya medieval*, Leida, Pagès.